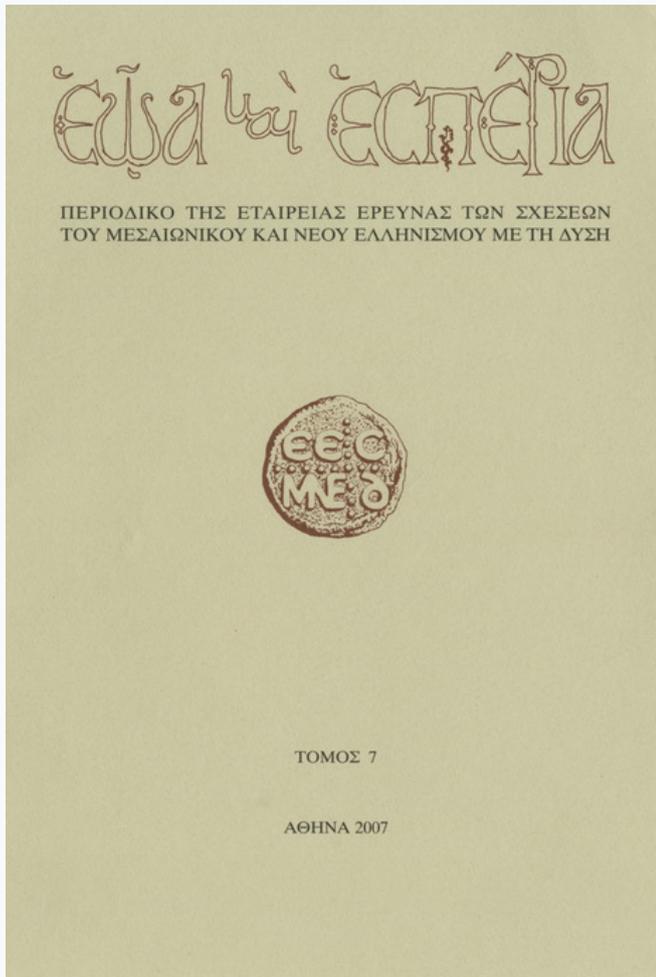

Εοα και Esperia

Vol 7 (2007)

**ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΡΕΣΒΕΙΕΣ ΣΤΙΣ
ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ.
ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ**

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΟΥΣΑΔΑΚΟΥ

doi: [10.12681/eoaesperia.89](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.89)

To cite this article:

ΜΟΥΣΑΔΑΚΟΥ Κ. (2007). ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΡΕΣΒΕΙΕΣ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ. ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ. *Eoa Kai Esperia*, 7, 191-212.
<https://doi.org/10.12681/eoaesperia.89>

**ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΡΕΣΒΕΙΕΣ
ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ.
ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ***

Οι πρεσβείες των κοινοτήτων των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών αποτέλεσαν θεσμό της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, μέσω του οποίου οι τοπικές κοινωνίες επικοινωνούσαν με τη Μητρόπολη Βενετία. Στο πλαίσιο αυτό, από τη μία πλευρά, οι υπήκοοι της Γαλινοτάτης είχαν τη δυνατότητα υποβολής αιτημάτων στις κεντρικές αρχές και από την άλλη, η Μητρόπολη διέθετε μια έγκυρη πηγή ενημέρωσης επί των όποιων προβλημάτων, παράλληλα με τις αναφορές των αξιωματούχων της¹.

Κείμενα πρεσβειών αφενός από την Κρήτη και την Κύπρο και αφετέρου από την Κέρκυρα έχουν δημοσιευθεί σε μεγάλες συλλογές από τον Γεώργιο Πλουμίδα και από την Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου αντίστοιχα². Πλήθος, ωστόσο, πρεσβειών περιλαμβάνεται και στο πολύτομο έργο του Κωνσταντίνου Σάθα, «Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας», και συγκεκριμένα στον IV και

* Η παρούσα μελέτη υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του υποέργου «Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος-19ος αι.). Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων» του προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II, που πραγματοποιήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την επιστημονική εποπτεία των καθηγητριών κ.κ. Όλγας Κατσαορδή-Hering και Αναστασίας Παπαδία-Λάλα και της αναπληρώτριας καθηγήτριας κ. Μαρίας Ευθυμίου. Η μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ II στο πλαίσιο του προγράμματος «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ – Ενίσχυση Πανεπιστημιακών Ερευνητικών Ομάδων» με ποσοστό 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και με ποσοστό 25% από Εθνικούς Πόρους.

1. Βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σ. 100· ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.): πηγή για σχεδιάγραμμα ανασύνθεσης της εποχής, Αθήνα 2002, σ. 30-31 (στο εξής: ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες).
2. Βλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558), τεύχος Α', Ιωάννινα 1986 και Ο ΙΔΙΟΣ, Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1604-1640), τεύχος Β', Ιωάννινα 1988, για την Κρήτη· Ο ΙΔΙΟΣ, Κανονισμοί της νήσου Κύπρου (1507-1522), Ιωάννινα 1987 (στο εξής: ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Κανονισμοί), για την Κύπρο· ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, για την Κέρκυρα.

V τόμο³. Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II, με τίτλο «Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος-19ος αι.)· Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων», πραγματοποιήθηκε η αποδελτίωση πρεσβειών από το τελευταίο αυτό, κλασικό πλέον, έργο του Κ. Σάθα. Στη βάση δεδομένων, που δημιουργήθηκε, εγγράφηκαν συνολικά 94 πρεσβείες του 15ου και 16ου αιώνα. Αναλυτικότερα, στην εγγραφή κάθε πρεσβείας περιλαμβάνονται τα εξής: η ημερομηνία έναρξης και η ημερομηνία λήξης (όπου καταγράφεται) της πρεσβείας, η περιγραφή των βασικότερων θεματικών ομάδων-αιτημάτων με λέξεις-κλειδιά⁴, ο τόπος προέλευσης, τα ονόματα των πρέσβων (όπου καταγράφονται), η μορφή της πρεσβείας, αν δηλαδή περιέχει τα αιτήματα της κοινότητας, τις απαντήσεις της Μητρόπολης ή και τα δύο, ο αριθμός των άρθρων (όπου το κείμενο διακρίνεται σε αριθμημένα άρθρα), η βιβλιογραφική και η αρχειακή παραπομπή και, τέλος, η περιληπτική απόδοση του περιεχόμενου της πρεσβείας.

Στη συντριπτική πλειοψηφία των κειμένων περιλαμβάνονται τόσο τα αιτήματα όσο και οι απαντήσεις της Βενετίας. Οι πρεσβείες έχουν προέλευση από διάφορες, εκτός της Κρήτης, βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη σειρά δημοσίευσης από τον Κ. Σάθα, προέρχονται από το Ναύπλιο, τη Μονεμβασιά, την Τήνο, τη Μύκονο, τη Ναύπακτο, τις κωμοπόλεις της Ηλείας Χελιδόνι, Βούμερο και Ώλενα, τη Μάνη, την Αίγινα, τη Σκύρο, τη Σκιάθο, τη Λήμνο, τα Κύθηρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά, την Κέρκυρα, την Πάργα και το Βουθρωτό. Στα κείμενα αναφέρονται πολυάριθμα θέματα, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη θέση κατέχουν η οργάνωση της άμυνας, η κατασκευή και συντήρηση οχυρωματικών έργων, η δημοσιονομική πολιτική, το γαιοκτητικό καθεστώς, η κοινωνική διαστρωμάτωση, τα προνόμια ορισμένων κοινωνικών ομάδων καθώς και οι αντιθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ τους, ο τρόπος απονομής δικαιοσύνης, η διενέργεια του εξωτερικού εμπορίου, η επάρκεια σε είδη διατροφής, η εκπαίδευση, η ιατρική φροντίδα, οι σεισμοί και οι αγγαρείες. Προβάλλονται, επίσης, οι ατασθαλίες κατά την άσκηση της διοίκησης βενετών αξιωματούχων και προτείνονται μέτρα για την αποφυγή τους.

3. Βλ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. IV, Παρίσι 1882 [= C. N. SATHAS, *Documents inédits relatif à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, Paris 1882] (στο εξής: ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία IV*)· Ο ΙΔΙΟΣ, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. V, Παρίσι 1883 [= C. N. SATHAS, *Documents inédits relatif à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, Paris 1883] (στο εξής: ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία V*).

4. Ενδεικτικές λέξεις-κλειδιά: διοίκηση, εμπόριο, δικαιοσύνη, εκπαίδευση, φόροι, άμυνα, πειρατεία.

Από το ύφος της γραφής των κειμένων γίνεται έκδηλη η διπλωματική ευελιξία έκαστης πλευράς. Έτσι, οι κοινότητες συχνά υμνούν το καθεστώς, απαριθμούν τα ευεργετήματα της Βενετίας στον τόπο τους αλλά και εξαίρουν την προσφορά των ίδιων προς τη Γαληνοτάτη, με στόχο την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Από την πλευρά της η Μητρόπολη, σε όσα κείμενα πρεσβειών καταγράφονται οι απαντήσεις της, με επιδειξιότητα στους πολιτικούς χειρισμούς, αποκρίνεται άλλοτε θετικά ή αρνητικά και άλλοτε αόριστα ή αναβλητικά. Παρατηρείται, άλλωστε, πως συγκεκριμένα αιτήματα επαναλαμβάνονται και σε ακόλουθες χρονικά πρεσβείες· επομένως, είτε προγενέστερη απόφαση της Βενετίας δεν είχε εφαρμοστεί είτε η λήψη μέτρων εκκρεμούσε⁵.

Το πλήθος των αιτημάτων των πρεσβειών αποτελεί έναν αρχικό οδηγό έρευνας, καθώς αναδεικνύει διάφορες πλευρές των εγχώριων κοινωνιών των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών. Ως παράδειγμα αξιοποίησης της βάσης δεδομένων, που δημιουργήθηκε για το ερευνητικό πρόγραμμα «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II», θα περιγραφούν όψεις των θεσμών κοινωνικής μέριμνας, με επίκεντρο τα αιτήματα που άπτονταν της σιτικής πολιτικής, της εκπαίδευσης και της ιατρικής περίθαλψης.

Τα διαβήματα των κοινοτήτων για την ίδρυση σιταποθηκών και την αποστολή χρημάτων για την προμήθεια σιτηρών αποκαλύπτουν τα ζωτικά προβλήματα επισιτισμού ανά τόπο και εποχή. Η αναγνώριση, μάλιστα, της εξαιρετικής σημασίας των σιτηρών⁶ για την επιβίωση του πληθυσμού και την

5. Βλ. επίσης, ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 21-26.

6. Η επάρκεια σε σιτηρά αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα επιβίωσης και, συνακόλουθα, ευημερίας τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Με τον όρο σιτηρά εννοείται το σιτάρι αλλά και το κριθάρι, η σίκαλη, ο αραβόσιτος και η βρώμη, το σύνολο των δημητριακών δηλαδή, με τα οποία παρασκευάζονταν το ψωμί. Η έλλειψή τους είχε ως συνέπειες, σε πρώτο επίπεδο, πείνα, ασθένειες, εξαθλίωση και, σε δεύτερο, μπορούσε να επιφέρει εντάσεις, χαλάρωση της κοινωνικής συνοχής, εξεγέρσεις, καθώς και σειρά δυσλειτουργιών στην εμπορική, ναυτιλιακή και γενικότερα οικονομική δραστηριότητα. Λεπτομερώς για τις συνέπειες των διατροφικών κρίσεων βλ. Κ. ΚΩΣΤΗΣ, Αφορία, ακρίβεια και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830). Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις, Αθήνα 1993, σ. 58-76, 86-87, 117, 124, 127-129 (στο εξής: ΚΩΣΤΗΣ, Αφορία). Ειδικότερα, για τη θεώρηση και τους τρόπους αντιμετώπισης του φαινομένου της πείνας από τις δυτικές κοινωνίες της πρώιμης νεότερης εποχής βλ. J. WALTER – R. SCHOFIELD, Famine, disease and crisis mortality in early modern society, στο: *Famine, disease and the social order in early modern society*, J. WALTER – R. SCHOFIELD (εκδ.), Cambridge 1991, σ. 1-73· A. CUNNINGHAM – O. P. GRELL, The four horsemen of the Apocalypse: religion, war, famine and death in Reformation Europe, Cambridge 2000, σ. 200-246.

οικονομία της Γαληνοτάτης οδήγησε τη Μητρόπολη στο να αποκριθεί θετικά, τις περισσότερες φορές, στα σχετικά αιτήματα. Η ανυπαρξία αγροτικών πλεονασμάτων, που θα κάλυπταν τις ανάγκες σίτισης του πληθυσμού, ήταν, εξάλλου, αρκετά σύνθητες φαινόμενο, όπως μας αποκαλύπτουν οι πηγές. Οι έντονες κλιματολογικές και μετεωρολογικές διακυμάνσεις, οι πολεμικές επιχειρήσεις, η πειρατεία, η έλλειψη εργατικού δυναμικού, καθώς και η εξάπλωση της σταφιδοκαλλιέργειας και αμπελοκαλλιέργειας αποτελούσαν τους κύριους παράγοντες εμφάνισης σιτοδείας. Ο συγχρονισμός τους, μάλιστα, βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με το εύρος της διατροφικής κρίσης που σημειωνόταν⁷. Στις σιταποθήκες ή, κατά την ιταλική ορολογία των σχετικών εγγράφων, *fonteghi*, *granaria* είτε *magazzeni da formenti* και *munizioni*, όταν σε αυτές φυλάσσονταν και πολεμοφόδια⁸, αποθηκεύονταν οι αναγκαίες για τη διατροφή του πληθυσμού ποσότητες σιτηρών⁹. Εξαιτίας των διακυμάνσεων στη σιτοπαραγωγή, πολλοί ιδιώτες κατασκεύασαν, επίσης, σιταποθήκες, για τις οποίες, ωστόσο, δεν διασώζονται πληροφορίες¹⁰.

Επικεφαλής, υπεύθυνοι για τη λειτουργία των σιταποθηκών ήταν αξιωματούχοι, με ετήσια θητεία, γνωστοί ως *gronveditori al fonte* ή *fontegheri*. Οι δημόσιες σιταποθήκες αποτελούσαν ιδρύματα με ιδιαίτερη διοικητική οργάνωση και εξειδικευμένο προσωπικό. Οι όποιες αρμοδιότητες των υπηρεσιών και των υπαλλήλων, που απασχολούνταν με θέματα διακίνησης και επάρκειας των σιτηρών, καθορίζονταν από τη Μητρόπολη, η οποία είχε και την ευθύνη χάραξης της σιτικής πολιτικής¹¹. Οι πληροφορίες που συνέλεγε

7. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα αίτια της σιτοδείας βλ. ΚΩΣΤΗΣ, Αφορία, σ. 34-55, 111, 131-132.

8. Βλ. Α. ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή, Κρήτη και Επτανήσος*, Αθήνα 1934, σ. 94.

9. Βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση*, στο: *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιολογικά τεκμήρια*, ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιστημονική διεύθυνση), Αθήνα 1993, σ. 298 (στο εξής: ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Οργάνωση).

10. Η σύσταση, άλλωστε, δημόσιων σιταποθηκών δεν στόχευε στο μονοπώλιο ή την κερδοσκοπία, αλλά εξυπηρετούσε λόγους κοινωνικής πρόνοιας. Βλ. Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, *Η Επτανήσος υπό τους Βενετούς*, Αθήνα 1942, σ. 321 (στο εξής: ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, Επτανήσος): ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΡ. ΒΛΑΣΣΗ, Ένταξη νέων μελών στο Συμβούλιο της Κεφαλονιάς από το Γενικό Προβλεπτή της θάλασσας Francesco Grimani (1760), *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986) 76 (στο εξής: ΒΛΑΣΣΗ, Συμβούλιο).

11. Αναλυτικά για τη διοικητική υπηρεσία των δημόσιων σιταποθηκών, στο παράδειγμα της βενετοκρατούμενης Κρήτης, βλ. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13ο-14ο αιώνα. Παραγωγή, διακίνηση και τιμές του σιταριού*, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990) 337-343 (στο εξής: ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Πολιτική).

από τις αναφορές των αξιωματούχων της αλλά και τις πρεσβείες των κοινοτήτων, όπου συχνά περιέχονταν θέματα σχετικά με τη διακίνηση των σιτηρών προς διαφύλαξη των συμφερόντων τους, λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη στη λήψη των αποφάσεων και σταθμίζονταν με το πλήθος των οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων της εποχής¹². Το κύκλωμα, άλλωστε, παραγωγής, διάθεσης και ορισμού τιμών βρισκόταν υπό τον αυστηρό βενετικό έλεγχο και η Μητρόπολη ακολουθούσε παρεμβατική πολιτική, που προσαρμοζόταν στις εκάστοτε συνθήκες¹³.

Η μελέτη των πηγών αποκαλύπτει την ίδρυση των πρώτων σιταποθηκών στις βενετοκρατούμενες περιοχές, οι οποίες καταγράφονται ως τόποι προέλευσης των πρεσβειών στη βάση δεδομένων μας¹⁴, κατά τον 15ο και 16ο

-
12. Ποικίλες είναι οι αναφορές, που αποδελτιώθηκαν από το έργο του Σάθα: Η κοινότητα του Ναυπλίου, φροντίζοντας για την επάρκεια σιτηρών της πόλης, ζήτησε, σε πρεσβεία του 1516, οι ρέκτορες και εικοσιπέντε ευγενείς να ελέγχουν τα πλοία, που εξήγαν σιτηρά από την πόλη. Για όλα, εξάλλου, τα εμπορικά πλοία, που έφθαναν στο λιμάνι, επιθυμούσε τον διορισμό δύο ειδικών ελεγκτών των εισαγόμενων εμπορευμάτων. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία IV, σ. 202 και 218. Μετά από πρεσβεία της κοινότητας των Κυθήρων το 1504, η Βενετία, μεταξύ άλλων, προνοούσε για την τιμή διάθεσης των σιτηρών. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 49-50. Η Μητρόπολη, αποκρινόμενη σε πρεσβεία από τις κομποπόλεις της Ηλείας Χελιδόνη, Βοϊμερο και Ωλενα, το 1468, αποφάσισε την αποστολή σιτηρών και πολεμοφοδίων στους υπηκόους, που υπέφεραν από πείνα. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 27. Η Βενετία αποκρίθηκε θετικά σε αιτήματα της κοινότητας της Ζακύνθου το 1505, οπότε οι Ζακυνθinoί ζήτησαν την ανάκληση της απόφασης της Βενετίας, σύμφωνα με την οποία όφειλαν να αποστέλλουν κάθε χρόνο στη Βενετία προς πώληση το 1/10 της παραγωγής της νήσου σε σιτηρά, αλλά και το 1508, οπότε η κοινότητα ζήτησε, μεταξύ άλλων αιτημάτων, μέρος της δεκάτης από την παραγωγή σιτηρών να διατίθεται για τις ανάγκες σίτισης των Ζακυνθινών. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 82 και 87-88 αντίστοιχα.
13. Βλ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Πολιτική, σ. 351. Ας σημειωθεί, εντούτοις, πως στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, παρά τις δεδομένες κρατικές παρεμβάσεις και ρυθμίσεις, η εσωτερική αγορά σιταριού λειτουργούσε ελεύθερα. Τόσο η Βενετική Πολιτεία όσο και οι παραγωγοί και οι έμποροι μπορούσαν να εμπορεύονται τα σιτηρά. Οι τιμές στην αγορά διαμορφώνονταν ελεύθερα, όπως διαπιστώνεται και από τις νοταριακές πράξεις. Βλ. σχετικά, ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Πολιτική, σ. 375-377, όπου αναφέρονται και τα πιθανά αίτια απόκλισης των τιμών. Η Μητρόπολη απλώς όριζε μια ανώτατη τιμή, πάνω από την οποία απαγορεύονταν η εξαγωγή και η αποθήκευση. Φρόντιζε, επίσης, για την απόδοση δικαιοσύνης σε περιπτώσεις διαφωνιών που ανέκυπταν μεταξύ των κοινοτήτων και εμπόρων σιτηρών. Οι υποθέσεις παραπέμπονταν στην κρίση των Δέκα Σοφών. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 98-99 και 101-102, όπου αναφέρεται σχετικό παράδειγμα: το 1542 η Βενετία, αποκρινόμενη σε πρεσβείες της κοινότητας Ζακύνθου το 1541 και 1542, δικαίωσε την κοινότητα.
14. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη καταγράφεται η λειτουργία τους ήδη από τον 13ο και 14ο αιώνα. Βλ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Πολιτική, και ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο, στο: *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου. Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ – ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ

αίωνα. Το ακριβές έτος της ίδρυσής τους σε κάθε τόπο δεν μπορεί να προσδιοριστεί πάντοτε με ακρίβεια από τις πηγές, καθώς η πρόταση για τη σύσταση των fonteghi επαναλαμβάνεται τακτικά στις πρεσβείες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Κέρκυρας, όπου το σχετικό αίτημα εκφράστηκε για πρώτη φορά στην πρεσβεία του 1443¹⁵, αλλά συναντάται και πάλι σε πρεσβείες του 1489¹⁶ και του 1536¹⁷. Από μεταγενέστερη πρεσβεία συνάγεται πως το ίδρυμα ξεκίνησε να λειτουργεί λίγο πριν από το 1546¹⁸. Όπως προκύπτει από ακόλουθες χρονικά πηγές, η σιταποθήκη απέκτησε μόνιμη στέγη μετά το 1576, περίοδο κατά την οποία στην πόλη της Κέρκυρας

-
- (επιμ.), Βενετία 2003, σ. 69. Στη βενετοκρατούμενη Κύπρο καταγράφεται, σε κείμενα πρεσβειών, η λειτουργία σιταποθηκών στις αρχές του 16ου αιώνα. Βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Κανονισμοί, σ. 26-27 και 80, όπου το σχετικό αίτημα της κοινότητας της Λευκωσίας, σε πρεσβεία του 1506, και σ. 72 και 89, όπου το σχετικό αίτημα της κοινότητας της Κερύνειας, σε πρεσβεία του 1522.
15. Στην πρεσβεία αυτή η κοινότητα δήλωνε πως επιθυμούσε την παραχώρηση γης στο κάστρο για την κατασκευή fontego, όπου θα αποθηκευόταν σιτάρι και αλεύρι προς λιανική πώληση στον φτωχό πληθυσμό. Δήλωνε, μάλιστα, πως θα αναλάμβανε η ίδια τα έξοδα του έργου. Βλ. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 162. Το 1443 αναφέρει ως έτος ίδρυσης της σιταποθήκης και ο Α. ΜΑΡΜΟΡΑΣ, Della historia di Corfù, Venezia 1672, σ. 258. Παρομοίως, και ο Ε. ΛΟΥΝΤΖΗΣ, Η Ένετοκρατία στά Έφτάνησα, Άθήνα 1969 [α' έκδοση: Περί τής πολιτικής καταστάσεως τής Έλτανήσου επί Ένετών, Άθήναι 1856], σ. 244. Πρβλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Συμβολή στην οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας. Η έκθεση του γενικού προβλεπτή και καπετάνιου της Κέρκυρας Giovanni Malipiero (1741), Έφα και Έσπέρια 1 (1993) 70-71. Αναλυτικά για τις διάφορες προταθείσες χρονολογίες ίδρυσης της δημόσιας σιταποθήκης στην Κέρκυρα, βλ. Α. ΤΣΙΤΣΑΣ, Ο σιτοβολώνας (fontego), στο: Σύμμεικτα Κερκυραϊκά [Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών 5], Κέρκυρα 1982, σ. 15-26.
16. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 225· ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 162.
17. Το 1536, η Μητρόπολη αποκρίθηκε θετικά στην αίτηση παραχώρησης χώρου για την κατασκευή σιταποθήκης, μετά τη συγκέντρωση επαρκούς χρηματικού ποσού από την κοινότητα. Η πολιορκία του νησιού τον επόμενο χρόνο και η καταστροφή του από τους Οθωμανούς πιθανώς ανέστειλαν για ορισμένο ακόμη χρονικό διάστημα την κατασκευή της. Βλ. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 164 και 240-241.
18. Στην πρεσβεία του 1546 η κοινότητα υπέβαλε το αίτημα να υπάρχει πάντα στο ταμείο ένα ποσό της τάξης των 5.000 δονκάτων, από το οποίο να μπορεί να δανείζεται χρήματα κάθε φορά που παρουσιάζονταν ανάγκη αγοράς σιτηρών. Σε περίπτωση που αυτό δεν ήταν εφικτό, επιθυμούσε την ενεργοποίηση για δέκα ακόμη έτη του αξιώματος των Προνοητών επί της σιταποθήκης (Pronveditori sopra il fontego), το οποίο είχε θεσπιστεί το 1533, αλλά βρισκόταν σε αδράνεια τα τελευταία έτη. Ζητούσε, μάλιστα, οι όροι λειτουργίας του να παραμείνουν οι ίδιοι. Τοιοιούτρόπως, θα συγκεντρωνόταν κάποιο χρηματικό ποσό για την αγορά σιτηρών, όταν κρινόταν απαραίτητο. Η Βενετία αποκρίθηκε θετικά· ωστόσο, όρισε πως το αξίωμα των Προνοητών επί της σιταποθήκης θα ενεργοποιούνταν για έξι και όχι για δέκα έτη. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 281· ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 164-165.

σημειώνεται η ίδρυση διάφορων κοινωφελών οργανισμών¹⁹.

Με περισσότερη ακρίβεια μπορεί να χρονολογηθεί, με βάση τις πρεσβείες της τοπικής κοινότητας, η ίδρυση της σιταποθήκης στη Μονεμβασία. Βάσιμα, λοιπόν, υποστηρίζεται ότι η Καστροπολιτεία απέκτησε fontego γύρω στα 1501, μετά την αποδοχή του σχετικού κοινοτικού αιτήματος από τις βενετικές αρχές²⁰. Την ίδια περίπου περίοδο, από πρεσβεία της κοινότητας του Ναυπλίου του 1506 γίνεται γνωστό ότι στην πόλη λειτουργούσε ήδη σιταποθήκη²¹.

Κατά τον 16ο αιώνα η έλλειψη σιτηρών, που, μεταξύ άλλων, προκλήθηκε από την επέκταση της αμπελοκαλλιέργειας, οδήγησε στη δημιουργία σιταποθηκών στη Ζάκυνθο το 1539²² και στην Κεφαλονιά το 1599²³. Επιπλέον, ανάλογο ίδρυμα μαρτυρείται και στα Κύθηρα²⁴, μετά την έγκριση του αιτήματος της εκεί κοινότητας, που περιλαμβανόταν σε πρεσβείες των ετών 1543 και 1545²⁵.

Παρατηρείται, λοιπόν, πως αρχικά οι προσπάθειες των κοινοτήτων –ενίοτε μακροχρόνιες, όπως μαρτυρεί η επανάληψη των αιτημάτων– είχαν ως στόχο την ίδρυση και στέγαση των κατά τόπους σιταποθηκών. Ακολούθως, παρουσιάζεται επίμονη η προσπάθεια για την εξασφάλιση χρηματικού κεφαλαίου, που θα επέτρεπε την απρόσκοπτη λειτουργία τους²⁶. Το

19. Βλ. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 166.

20. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία IV, σ. 224.

21. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία IV, σ. 196.

22. Βλ. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΥΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ, Για το "Fontego" της Ζακύνθου (16ος-17ος αι.). Το πρόβλημα του επισιτισμού, στο: «Ο Άρτος Ημών». Από το σιτάρι στο ψωμί. Τριήμερο εργασίας, Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992, Αθήνα 1994, σ. 202-203 (στο εξής: ΚΟΥΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ, Fontego).

23. Βλ. ΒΛΑΣΣΗ, Συμβούλιο, σ. 75-76· Η ΙΔΙΑ, La politica annonaria di Venezia a Cefalonia: il Fondaco delle Biade (sec. XVI-XVII), *Θησαυρόματα* 25 (1995) 286-287 (στο εξής: Vlassi, Annonaria). Ανάλογη με την εμφάνιση σιτοδείας στο νησί της Κεφαλονιάς ήταν και αυτή στη Ζάκυνθο, καθώς στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα η εξάπλωση της σταφιδοκαλλιέργειας ήταν τέτοια, που τα παραγόμενα στο νησί σιτηρά επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες του πληθυσμού μόνο για δύο-τρεις μήνες. Βλ. ΚΟΥΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ, Fontego, σ. 204.

24. Γενικά για την ιστορία των Κυθήρων, βλ. ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχαιακές μαρτυρίες, Αθήνα 1991, όπου συγκεντρωμένες πολλές σχετικές μελέτες.

25. Συγκεκριμένα, η κοινότητα αιτούσε τη διάθεση 200 δουκάτων για τις ανάγκες της σιταποθήκης και υποσχόταν πως τον Ιούλιο κάθε έτους θα ανανεώνει το αρχικό κεφάλαιο του fontego με την αποθήκευση της μέγιστης δυνατής ποσότητας σιτηρών από την ετήσια παραγωγή. Η Βενετία, αποκρινόμενη θετικά, δήλωσε πως θα δίδονταν 200 stara σιτηρών και πως η κοινότητα όφειλε να τηρήσει τα υποσχεθέντα. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 61.

26. Βλ. επίσης, ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 166.

αίτημα δανεισμού προκειμένου για τη σιτεπάρκεια ήταν συχνό. Η Μητρόπολη συνήθως απαντούσε θετικά, παράλληλα, όμως, καθόριζε την αποστολή μικρότερου κεφαλαίου από το αιτούμενο²⁷, ενώ, όπου αποκρινόταν αρνητικά, με ιδιαίτερη διπλωματικότητα δήλωνε πως θα συνέτρεχε την τοπική κοινωνία κάθε φορά που η ίδια έκρινε πως υπήρχε μεγάλη ανάγκη²⁸.

Παρά τις βενετικές προσπάθειες για την επίλυση των συχνών προβλημάτων σίτισης και τη σύσταση fonteghi ήδη από τον 16ο αιώνα, οι λιμοί δεν αποφεύχθηκαν²⁹. Δεν απουσίαζαν, εξάλλου, και οι ατασθαλίες των υπαλλήλων κατά τη διαχείριση των οικονομικών των ταμείων τους³⁰. Εκτός από την καταγγελία τέτοιων φαινομένων, στα κείμενα των πρεσβειών οι κοινότητες πρότειναν και μέτρα για την αντιμετώπιση των καταχρήσεων³¹. Από την άλλη, η έλλειψη χρημάτων και η αναζήτηση δανείων για τον εφοδιασμό των σιταποθηκών αποτελούσαν θέματα, που επανέρχονταν με σταθερή συχνότητα και στις πρεσβείες του 17ου και 18ου αιώνα³².

Η ύπαρξη, επομένως, σιταποθηκών φαίνεται πως δεν σήμαινε και την εξομάλυνση της εποχικής διακύμανσης των τιμών των σιτηρών ούτε συνέβαλλε πάντοτε στην αποτροπή των λιμών. Παρουσιάζεται εύλογο, οι δημόσιες σιταποθήκες να απέβλεπαν κυρίως στην εξυπηρέτηση στρατιωτικών σκοπιμοτήτων και στην ενίσχυση της αμυντικής ικανότητας των περιοχών.

27. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 61.

28. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 312 και 319-320, όπου, σε πρεσβείες του 1560 και του 1565 αντίστοιχα, η κοινότητα ζητούσε τη διάθεση χρηματικού ποσού –8000 τσεκινιών– στο ταμείο της νήσου προκειμένου να διατεθούν για την αγορά σιτηρών. Υποσχόταν, μάλιστα, να φροντίζει κάθε χρόνο για τη διατήρηση του κεφαλαίου αυτού.

29. Στα Κύθηρα το 1666 υπήρχε τέτοια αφορία, ώστε οι κάτοικοι υπέβαλαν έκκληση στη Βενετική Γερουσία για την αποστολή σιταριού, που θα χρησιμοποιε για να τραφούν οι ίδιοι αλλά και για τη σπορά των γαιών τους. Βλ. Ι. ΨΑΡΑΣ, Πείνα στα Κύθηρα, *Ελληνικά* 38 (1987) 67. Λιμός επιζήτησε και στην Κέρκυρα το 1763 και 1764. Βλ. ΚΩΣΤΗΣ, Αφορία, σ. 84. Στην Κεφαλονιά, εξαιτίας του σοβαρού προβλήματος σιτοδείας, το 1760 αποφασίστηκε η εγγραφή νέων οικογενειών στο συμβούλιο της κοινότητας, με τις χρηματικές εισφορές των οποίων θα ανεφοδιαζόταν μια νέα σιταποθήκη. Το fontego, που προϋπήρχε στο νησί, διέκοψε τη λειτουργία του, καθώς οι διαχειριστές του ιδρύματος σφετερίστηκαν τα χρήματα του δημόσιου ταμείου. Βλ. ΒΛΑΣΣΗ, Συμβούλιο, σ. 75-89· Η ΙΔΙΑ, Annonaria, σ. 293-302.

30. Για το νησί της Κέρκυρας, βλ. σχετικά, ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 166 και σημ. 304.

31. Σε πρεσβεία του 1527 της κοινότητας της Μονεμβασίας προκρινόταν ως αναγκαία η διαφάνεια των οικονομικών χειρισμών, καθώς και ο έλεγχος των υπεύθυνων της σιταποθήκης μετά το πέρας της θητείας τους. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία IV, σ. 234-235. Η κοινότητα του Ναυπλίου σε πρεσβεία του 1506 ζητούσε η διαχείριση των χρημάτων για τη σιταποθήκη να πραγματοποιείται με τρόπο έντιμο, προς το συμφέρον των κατοίκων. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία IV, σ. 196.

32. Βλ. και ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 166-168.

Παράλληλα, η διάθεση των σιτηρών των fonteghi στη λαϊκή κατανάλωση πιθανώς προκρινόταν και για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης σε περιπτώσεις κοινωνικής αναστάτωσης του πεινασμένου πλήθους, αλλά και για την ανανέωση του αποθέματος, που θα σάπιζε αν παρέμενε αδιάθετο³³. Γενικά, η σύσταση των fonteghi, παρά τις δυσχέρειες στη λειτουργία τους –ανεπάρκεια οικονομικών πόρων και αυθαιρεσίες υπαλλήλων–, αποτελούσε αναγκαίο μέτρο, που, χωρίς να αποτελεί μόνιμη λύση του επισιτιστικού προβλήματος, πρόσφερε ανακούφιση, έστω και προσωρινή, στις περιπτώσεις σιτοδείας.

Εκτός από τη μέριμνα για τη σιτεπάρκεια, η μελέτη των αιτημάτων των πρεσβειών, που περιλαμβάνονται στη βάση δεδομένων της έρευνάς μας, παρέχει στοιχεία και για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Επίμονα εμφανίζονται τα αιτήματα για τον διορισμό δασκάλου και για την εξασφάλιση αμοιβής του από τη Βενετία, όπως μαρτυρούν πρεσβείες του 16ου αιώνα από την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά.

Η ιστορία της εκπαίδευσης στην Κέρκυρα έχει αποτελέσει αντικείμενο πολύπλευρων και διεξοδικών μελετών από πολλούς ερευνητές, με πιο πρόσφατη εκείνη της Παναγιώτας Τζιβάρα³⁴. Σε σχέση με τις πηγές μας σημειώνεται ότι, σύμφωνα με πρεσβεία του 1524, η κοινότητα της Κέρκυρας υπέβαλε στις βενετικές αρχές αίτημα για τον διορισμό δασκάλου, το οποίο και έγινε αποδεκτό³⁵. Λίγα χρόνια αργότερα, η αμοιβή του δασκάλου, όπως μαρτυρείται στην πρεσβεία του 1546, είχε μειωθεί κατά πολύ, έτσι ώστε με δυσκολία να παραμένει στη θέση του ο κακοπληρωμένος δάσκαλος³⁶. Για τον λόγο αυτόν, η κοινότητα στην ίδια πρεσβεία ζήτησε την πρόσληψη δύο

33. Βλ. ΚΩΣΤΗΣ, Αφορία, σ. 86.

34. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2003 (στο εξής: ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*).

35. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 268-269· ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 132.

36. Η Τζιβάρα αναφέρει ότι το δημόσιο σχολείο επιβεβαιωμένα άρχισε να λειτουργεί μετά το 1546, παρόλο που στο προηγούμενο χρονικό διάστημα υπάρχει η μαρτυρία ότι εργάστηκε ως δημόσιος δάσκαλος των ελληνικών ο Γεώργιος Μόσχος. Βλ. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*, σ. 25-26 και 443, και αναλυτικότερα για την ιστορία του θεσμού στην Κέρκυρα βλ. στο ίδιο, σ. 25-31. Ο Θεοτόκης, στηριζόμενος στον κατάλογο των διδασκάλων που παραθέτει ο Βροκίνης, –βλ. Α. ΒΡΟΚΙΝΗΣ, Βιογραφικά Σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὠραίας τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμπάντων Κερκυραίων, ἀπὸ τῶν μέσων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος μέχρι ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης, τ. Α', Β', Κέρκυρα 1877, 1884 [= *Κερκυραϊκά Χρονικά* 16 (1972) 1-262, 263-411] (στο εξής: ΒΡΟΚΙΝΗΣ, *Σχεδάρια*)– αναφέρει ότι το σχολείο της κοινότητας ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1535. Βλ. Σ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑπτανήσῳ (1453-1864). Ἱστορική μελέτη, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 5 (1956) 12 (στο εξής: ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Ἐκπαίδευσις*).

δασκάλων –από έναν για τη διδασκαλία των ελληνικών και των λατινικών–, οι οποίοι θα μοιράζονταν την ικανοποιητική αμοιβή των 400 περίπου δουκάτων. Η Βενετία αποδέχτηκε τον διορισμό και ενός δεύτερου δασκάλου, ο οποίος θα είχε ως καθήκον τη διδασκαλία των λατινικών³⁷. εντούτοις, απέριψε την προτεινόμενη αύξηση της αμοιβής³⁸.

Ως προς τη Ζάκυνθο, γνωστή είναι η εκεί λειτουργία δημόσιου σχολείου, συντηρούμενου από την κοινότητα. Οι εργασίες του ξεκίνησαν μετά το 1557, ως αποτέλεσμα της θετικής στάσης της Βενετίας απέναντι σε σχετικό αίτημα ζακυνθινής πρεσβείας³⁹. Για τη συντήρηση του δημόσιου αυτού σχολείου συγκεντρώθηκαν 1.000 δουκάτα και την εποπτεία του ανέλαβε ο τότε Πρωτοπαπάς Κοτρονάς, ο οποίος, μάλιστα, πρόσφερε 10 τσεκίγια για την απονομή μιας ενδυμασίας και ενός βιβλίου στους αριστούχους μαθητές. Η έναρξη των μαθημάτων περιγράφεται ως πανηγυρική. Στα εγκαίνια του σχολείου παρέστησαν οι πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές του τόπου, ενώ μετά τον αγιασμό εκφωνήθηκαν και επίσημοι λόγοι⁴⁰, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία της λειτουργίας του σχολείου για το νησί.

Τέλος, η κοινότητα της Κεφαλονιάς με την πρεσβεία του 1562 απέσπασε και αυτή από τη Βενετική Πολιτεία την έγκριση για την ίδρυση σχολείου. Σχετικά, προβλεπόταν η θέση ενός δασκάλου, ο οποίος θα αμειβόταν από το εισόδημα του δημόσιου ταμείου, το προερχόμενο από τις χρηματικές ποινές των καταδίκων⁴¹. Το σχολείο αυτό, ενδεχομένως, ταυτίζεται με το σχολείο του φρουρίου του Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο, οι αρχαιακές μαρτυρίες για

37. Η Τζιβάρα παραδίδει πως οι λατινοδιδάσκαλοι ενίοτε αμείβονταν με υψηλότερους μισθούς, επρόκειτο όμως για μια τακτική της κοινότητας, δεν απηχούσε κάποια συγκεκριμένη πολιτική της Βενετίας ούτε θα πρέπει να αποδοθεί σε θρησκευτικούς λόγους. Εξάλλου, δεν έχει αποδειχτεί παρέμβαση της Καθολικής Εκκλησίας στην εκλογή των δασκάλων και ειδικά των ελληνοδιδασκάλων. Ως προς την καταγωγή και το δόγμα των δασκάλων της λατινικής, αυτοί, τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του σχολείου, ήταν λατίνοι ιερωμένοι. Η μελέτη των πρακτικών εκλογής τους απέδειξε ότι αργότερα υπήρχαν περιπτώσεις που οι δάσκαλοι ήταν αλλά λατινομαθείς: πολλοί, μάλιστα, υποψήφιοι ή και εκλεγέντες δάσκαλοι ήταν ορθόδοξοι ιερείς. Βλ. ΤΖΙΒΑΡΑ, Σχολεία, σ. 443-444 (για τον κατάλογο των εκλεγέντων, αλλά και υποψηφίων δασκάλων, κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, βλ. σ. 89-128 για τους ελληνοδιδασκάλους και σ. 129-164 για τους λατινοδιδασκάλους): αναλυτικά για τη διαδικασία εκλογής δημοσίων δασκάλων από το συμβούλιο της κοινότητας, τις ρήτρες και τους λόγους αποκλεισμού υποψηφίων από την ψηφοφορία, αλλά και τη μισθοδοσία τους, βλ. ΤΖΙΒΑΡΑ, Σχολεία, σ. 31-83.

38. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 281 και ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Πρεσβείες, σ. 132.

39. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 120.

40. Βλ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, Επτάνησος, σ. 267-268· Π. ΧΙΩΤΗΣ, Ίστορικά Άπομνημονεύματα Έπτανήσου, τ. ΣΤ', Ζάκυνθος 1887, σ. 215-216 (στο εξής: ΧΙΩΤΗΣ, Άπομνημονεύματα).

41. Βλ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 200.

τη λειτουργία του οποίου αναφέρονται στα τέλη του 17ου και στον 18ο αιώνα. Στο συγκεκριμένο σχολείο υπηρετούσε ένας δάσκαλος, που εκλεγόταν από το συμβούλιο της κοινότητας για δύο έτη⁴².

Όπως διαπιστώνεται από τη συγκριτική μελέτη των πηγών, η εκλογή των δασκάλων στα δημόσια σχολεία γινόταν από το συμβούλιο της κοινότητας και η αμοιβή τους καταβαλλόταν από το δημόσιο ταμείο. Ενίοτε, ωστόσο, οι πόροι του ταμείου δεν επαρκούσαν για τη μισθοδοσία, καθώς λόγοι κοινωνικοί ή και πολιτικοί υπαγόρευαν τη χρησιμοποίηση των χρημάτων για άλλους σκοπούς⁴³. Έτσι, η λειτουργία των σχολείων δεν παρουσιαζόταν ούτε απρόσκοπτη ούτε αδιάλειπτη⁴⁴.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παρά τις σημαντικές μαρτυρίες για την εκλογή των δασκάλων και τη μισθοδοσία τους, η έρευνα δεν επιτρέπει να απαντηθούν με βεβαιότητα ερωτήματα σχετικά με την κοινωνική προέλευση των μαθητών, την ηλικία και το γνωστικό τους επίπεδο, την ύλη διδασκαλίας ή τον χώρο λειτουργίας των σχολείων⁴⁵.

Ειδικότερα, ως προς την κοινωνική προέλευση των μαθητών στα δημόσια σχολεία, οι πηγές δεν παρέχουν αρκετή πληροφόρηση και, συνεπώς, μας υποχρεώνουν να περιοριζόμαστε σε εικασίες⁴⁶. Άλλωστε, και κατά τόπους φαίνεται ότι υπήρχαν αποκλίσεις. Σε ό,τι αφορά το νησί της Κέρκυρας, «άλλοτε προκύπτει η πληροφορία ότι οι μαθητές του δημόσιου σχολείου ήταν αναμφισβήτητα τα παιδιά των ευγενών και άλλοτε ότι το δημόσιο σχολείο ήταν ανοικτό σε όλα τα παιδιά της πόλης»⁴⁷. Για την κοινωνική προέ-

42. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γ. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 200-203, όπου και παρατίθενται σχετικές αρχαικές παραπομπές (στο εξής: ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*). Ο Καιροφύλας κάνει λόγο για τη λειτουργία και δεύτερου δημόσιου σχολείου στο Ληξούρι, ενώ αναφέρει πως και στα δύο σχολεία δίδασκαν διάσημοι για τη μόρφωσή τους άνδρες, όπως οι Λειχούδαι ή ο Μοσχόπουλος. Βλ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, *Επτάνησος*, σ. 271.

43. Εξυπηρέτηση προσωπικών πολιτικών συμφερόντων, φροντίδα για τον εξωραϊσμό της πόλης, έξοδα για έκτακτες ανάγκες αποτελούσαν κάποιους από τους λόγους για τους οποίους, ενίοτε, δεν χρηματοδοτούνταν το δημόσιο σχολείο. Βλ. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*, σ. 444 και αναλυτικότερα, σ. 68-80.

44. Βλ. και ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*, σ. 444. Γνωρίζουμε ότι το 1686 το σχολείο της Κέρκυρας ανέστειλε τη λειτουργία του, ενώ το 1712-1713 αυτή διακόπηκε. Στον κατάλογο του Βροκίνης υπάρχουν κενά μέχρι και 15 χρόνων, γεγονός που επιβεβαιώνει τη διακοπή της λειτουργίας του σχολείου κατά διαστήματα. Βλ. ΒΡΟΚΙΝΗΣ, *Σχεδάρια*.

45. Σε αυτή τη διαπίστωση καταλήγει, για το δημόσιο σχολείο της Κέρκυρας, και η ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*, σ. 444.

46. Σχετικά με την κοινωνική προέλευση των μαθητών στα δημόσια σχολεία των βενετοκρατούμενων περιοχών βλ. και ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*, σ. 166-168.

47. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*, σ. 167.

λευση των μαθητών του σχολείου της Κεφαλονιάς, εικάζεται πως μαθητές ήταν τα παιδιά των βενετών αξιωματούχων ή οι γόνοι των επιφανών οικογενειών του Κάστρου και του προαστίου⁴⁸. Αντίθετα, στη Ζάκυνθο το 1576 το συμβούλιο της κοινότητας, μετά από πρόταση των Ι. Μάτση και Θ. Αγιαποστολίτου, αποφάσισε να γίνονται δεκτοί ως μαθητές μόνον τα τέκνα των φτωχών, και, μάλιστα, ζητούσε την τιμωρία του δασκάλου σε περίπτωση που αναλάμβανε τη διδασκαλία τέκνων πλουσίων⁴⁹. Φαίνεται, λοιπόν, πως το συγκεκριμένο δημόσιο σχολείο, που παρείχε δωρεάν τη στοιχειώδη εκπαίδευση, απευθυνόταν σε νέους όλων των κοινωνικών στρωμάτων⁵⁰.

Παρατηρείται, επίσης, ότι τα σχολεία δεν είχαν διαβάθμιση κατά τάξεις, σύμφωνα με την ηλικία και το γνωστικό επίπεδο των μαθητών, και ότι σε καμία περίπτωση δεν συγκροτούσαν οργανωμένο εκπαιδευτικό οργανισμό. Επρόκειτο στην πλειοψηφία τους για σχολεία ολιγοπρόσωπα ως προς τους μαθητές αλλά και τους δασκάλους, με έναν ή δύο δασκάλους σε κάθε σχολείο⁵¹.

48. Βλ. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία, σ. 203.

49. Βλ. Σ. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, 'Η Ζάκυνθος επί 'Ενετοκρατίας τῆ βάσει ἀνέκδοτων ἐγγράφων (1483-1797). Α'. Ἐκπαίδευσις, *Κνυέλη* 4 (1887) 78. Ωστόσο, η καταγραφή κάποιου ως φτωχού δεν είναι και δηλωτική της κοινωνικής του προέλευσης. Ακόμη και οικογένειες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα περιέρονταν σε κατάσταση φτώχειας, η οποία, εξάλλου, έχει σχετική έννοια. Ειδικότερα, για την πολυεπίπεδη σημασιολογική χρήση του όρου «φτωχός» στις κοινωνίες της ελληνοβενετικής Ανατολής βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Οι «φτωχοί» στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Ορολογία, αντιλήψεις, πραγματικότητες, στο: *Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), Βενετία 1998, σ. 91-99. Για την κοινωνική προέλευση των μαθητών του δημόσιου σχολείου Ζακύνθου στοιχεία μας παρέχονται για το πρώτο έτος λειτουργίας του. Αναφέρεται, μάλιστα, μια εξαιρετική συρροή μαθητών: κατά το πρώτο έτος φέρονται ως εγγεγραμμένοι 284 μαθητές, από τους οποίους 90 ήταν cittadini (οι λεγόμενοι «ευγενείς», μέλη του συμβουλίου της κοινότητας), 100 ropolari (που ανήκαν στα, εκτός συμβουλίου της κοινότητας, ανώτερα και μεσαία αστικά στρώματα), 72 τέκνα ανθρώπων του λαού (που ανήκαν στα κατώτερα στρώματα της πόλης), 50 χωρικοί, 20 Πελοποννήσιοι και 20 Εβραίοι. Για τα ποσοτικά αυτά δεδομένα βλ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, Επτάνησος, σ. 268.

50. Για την κοινωνική διαστρωμάτωση στα Ιόνια Νησιά από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. τις πρόσφατες μελέτες: Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του 15 αιώνα, *Τα Ιστορικά* 2/3 (1985) 95-124· Ο ΙΔΙΟΣ, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Frankfurt am Main 1992, σε πολλά σημεία· Δ. Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων (1628), Αθήνα 2001, σ. 78-95.

51. Αντίστοιχα στα σχολεία των πόλεων της Ιταλίας η κοινότητα προσλάμβανε μόνον έναν, δύο ή τρεις το πολύ δασκάλους. Βλ. P. GRENDLER, *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and learning, 1300-1600*, Baltimore-London 1989, σ. 15 (στο εξής: GRENDLER, *Schooling*). Ο Ροντογιάννης διατυπώνει την εξής άποψη για τα σχολεία της Λευκάδας: «...τα ιδιωτικά της

Σχετικά με την ύλη διδασκαλίας και πάλι οι πηγές δεν είναι διαφοριστικές. Ως επί το πλείστον, μπορεί να υποτεθεί ότι στα σχολεία αυτά οι νέοι διδάσκονταν τα στοιχειώδη, δηλαδή τη γραφή, την ανάγνωση ελληνικών και λατινικών και την αριθμητική. Ειδικότερα, όσοι προορίζονταν για ιερωμένοι λάμβαναν τις αντίστοιχες απαραίτητες γνώσεις⁵². Όπου σημειώνεται εισαγωγή νέων μαθημάτων και παροχή γνώσεων, που υπερέβαιναν το βασικό επίπεδο, αυτό οφειλόταν κυρίως στην ατομική πρωτοβουλία και στην αξιόπαινη προσπάθεια διακεκριμένων λόγιων δασκάλων, που δύσκολα θα περιορίζονταν στη διδασκαλία των στοιχειωδών⁵³.

Τέλος, λιγοστές είναι οι πληροφορίες μας και για τον ακριβή χώρο λειτουργίας των σχολείων. Στην περίπτωση του δημόσιου σχολείου της Κέρκυρας, το οποίο λειτουργούσε πρωί και απόγευμα, πιθανολογείται πως αυτό δεν εξασφάλισε ποτέ μόνιμο χώρο λειτουργίας⁵⁴. Όσον αφορά το δημόσιο σχολείο της Κεφαλονιάς, που ιδρύθηκε μετά από σχετικό αίτημα της πρεσβείας του 1562, όπως προαναφέρθηκε, πιθανώς ταυτίζεται με εκείνο που λειτουργούσε στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου και εικάζεται ότι στεγαζόταν στην καθολική μονή του Αγίου Φραγκίσκου⁵⁵.

Ως προς τον χαρακτήρα των σχολείων, ας επιστημανθεί πως αυτός μπορεί να θεωρηθεί δημόσιος, υπό την έννοια της οικονομικής τους συντήρησης από τη Γαλινοτάτη και τις τοπικές κοινότητες⁵⁶.

εποχής μικροσχολεία δε μπορεί να είχαν διπλό προσωπικό. Καταμερισμός διδασκαλίας δε φαίνεται πιθανός σ' αυτά». Βλ. Π. ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα*, Αθήνα 1994, σ. 43.

52. Η μνεία ότι στο δημόσιο σχολείο της Κέρκυρας διδάσκονταν, επίσης, εκκλησιαστική μουσική και κήρυγμα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτές οι γνώσεις προσφέρονταν σε όσους από τους μαθητές ήθελαν να ιερωθούν. Βλ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Έκπαιδευσις*, σ. 13.

53. Η Κ. Ζαριδί πιστεύει ότι το σχολείο της Κέρκυρας, όποια φήμη κι αν απέκτησε, τη χρωστά κατά πολύ στους λόγιους δασκάλους που δίδαξαν σε αυτό, όπως οι κερκυραίοι λόγιοι Αλέξιος Ραρτούρος και Τζώρτζης Έπαρχος (βλ. ΒΡΟΚΙΝΗΣ, *Σχεδάρια*, σ. 263), και όχι στο επίπεδο των γνώσεων που παρέχονταν. Βλ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΑΡΙΔΗ, *Πληροφορίες για τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην Κέρκυρα τον 16ο αιώνα, Έφα και Έσπέρια 2* (1994-1996) 112. Η Τζιβάρια, διατηρώντας επιφυλάξεις, πιθανολογεί πως το δημόσιο σχολείο, σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του, παρείχε εκτός από τις στοιχειώδεις γνώσεις και ανώτερη παιδεία. Βλ. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*, σ. 173. Για το σχολείο της Ζακύνθου αναφέρεται πως διδάσκονταν η ελληνική, η λατινική και η ιταλική γλώσσα, καθώς και όλα τα εγκύκλια μαθήματα (γραμματική και αριθμητική). Βλ. ΧΙΩΤΗΣ, *Απομνημονεύματα*, σ. 215 και ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, *Επτάνησος*, σ. 268.

54. Βλ. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία*, σ. 164-165.

55. Βλ. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, σ. 200-201.

56. Παρόμοια και στον τουρκοκρατούμενο χώρο με πρωτοβουλία των τοπικών κοινοτήτων λειτουργούσαν τα λεγόμενα «κοινά σχολεία», όπου διδάσκονταν τα στοιχειώδη. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε γι' αυτά είναι πολύ περιορισμένες. Τη μελέτη τους συσκότισε, εξάλλου,

Γεγονός είναι, πάντως, ότι η Βενετική Πολιτεία ούτε απέτρεψε τη λειτουργία των δημόσιων αυτών σχολείων ούτε διέιχε κάποιους λόγους για να αρνηθεί τα αιτήματα των πρεσβειών των εγχώριων κατοίκων για την ίδρυσή τους. Τα σχολεία αυτά παρείχαν τις στοιχειώδεις γνώσεις· συνεπώς, στα μάτια των ιθυνόντων δεν συγκροτούσαν οργανωμένους, από τους συχνά ετερόδοξους υπηκόους τους, εκπαιδευτικούς οργανισμούς, που θα παρείχαν ιδεολογικές κατευθύνσεις, επιζήμιες για τη βενετική εξουσία. Εξάλλου, από την πλευρά της Μητρόπολης, η απουσία ουσιαστικής παρέμβασής της για τη συγκρότηση εκπαιδευτικού συστήματος δεν μπορεί να αποδοθεί απαραίτητα σε λόγους πολιτικής υστεροβουλίας και αποικιοκρατικού πνεύματος. Άλλωστε, και στον ευρωπαϊκό χώρο, εκείνη την εποχή, η σύσταση σχολείων δεν σήμαινε και την καθιέρωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος – με τη σύγχρονη έννοια του όρου – ούτε και την πίστη σε μία παιδεία για όλους, την οποία έπρεπε να παρέχουν με συστηματικό τρόπο οι κεντρικές αρχές⁵⁷. Η πολιτική, από την άλλη, της Βενετίας δεν υπαγορευόταν ούτε από θρησκευτικούς λόγους⁵⁸. Κύριος στόχος της ήταν η εδραίωση και διασφάλιση της ισχύος της σε κάθε τμήμα της επικράτειάς της και κεντρικός άξονας της πολιτικής της σταθερά παρέμενε η αρχή *siamo Veneziani e poi Christiani*.

και η ιδεολογική διαμάχη, που εκδηλώθηκε σχετικά με την παράδοση του «Κρυφού Σχολείου». Από σποραδικές πληροφορίες γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι σε αυτά διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση και αριθμητική και ότι ως διδακτικά εγχειρίδια χρησιμοποιούνταν τα λειτουργικά βιβλία. Επρόκειτο για μια παράδοση που, αναγόμενη στους βυζαντινούς χρόνους, συνεχίστηκε ακολούθως και στον τουρκοκρατούμενο και βενετοκρατούμενο χώρο. Μόλις το β' μισό του 18ου αιώνα, η διδασκαλία της αλφαβήτου γινόταν από ειδικά αλφαβητάρια. Σχετικά, βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΥΡΚΙΝΗ-ΚΟΥΤΟΥΛΑ, *Δάσκαλοι, μαθητές και προγράμματα σπουδών στα κοινά σχολεία της προεπαναστατικής Ελλάδας*, στο: *Ελληνικά Ιστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο. Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου, Χίος 18-21/10/2001*, ΤΑΣΟΥΛΑ ΜΑΝΔΑΛΑ (επιμ.), Χίος 2002, σ. 108-124 και για περισσότερες λεπτομέρειες Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991· Τ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (έλληνικά σχολεία από της Άλωσης μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. Α'-Β', Άθηνα 1936. Ειδικότερα για το πώς έχουν καταγραφεί στα δημοτικά τραγούδια η έννοια και η λειτουργία του σχολείου επί Τουρκοκρατίας, βλ. Ε. ΑΥΕΝΣΑ Ι ΠΡΑΤ, *Η εκπαίδευση επί τουρκοκρατίας*. Η έννοια και η λειτουργία του σχολείου στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια, στο: *Ελληνικά Ιστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο*, ό.π., σ. 143-152.

57. Ειδικότερα, για τη λειτουργία των σχολείων στη Γαλλία βλ. G. HUPPERT, *Public schools in Renaissance France*, Urbana-Chicago 1984· για την Ιταλία βλ. GRENDLER, *Schooling*.
58. Σχετικά με τη θρησκευτική πολιτική της Βενετίας στις κτήσεις της στην Ανατολή, βλ. συγκεντρωτικά ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Οργάνωση*, σ. 288-296 και 306-310, όπου και βιβλιογραφία. Ειδικότερα για τη σχέση Βενετίας και Ορθόδοξης Εκκλησίας στα Ιόνια Νησιά, βλ. A. VIGGIANO, *Venezia e la Chiesa greca. Forme del potere e modi del conflitto nelle isole del*

Συμπερασματικά, η μετάδοση των γνώσεων από γενιά σε γενιά, από τον δάσκαλο στους μαθητές, αναπτυσσόταν σε ένα κλίμα συναίρεσης –ήδη από τον 15ο αιώνα– των δύο δογμάτων, βάσει της τοπικότητας και της διάδρασης των πολιτιστικών ρευμάτων, αφενός της βυζαντινής παράδοσης και αφετέρου της ιταλικής Αναγέννησης και των δυτικοευρωπαϊκών επιτευγμάτων στην επιστήμη και τον πολιτισμό⁵⁹. Η εκπαίδευση για τους ανθρώπους της υπό εξέταση χρονικής περιόδου σταδιακά είχε καταστεί επίζηλο αγαθό, που προσέδιδε κοινωνικό κύρος και οικονομικές προοπτικές. Στο ίδιο πλαίσιο, οι εκπαιδευτικές προσπάθειες συνέβαλλαν ιδιαίτερα στη συγκρότηση των, υπό συνεχή διαμόρφωση, πολιτιστικών, θρησκευτικών και εθνοτικών ταυτοτήτων των υπηκόων της Γαληνοτάτης.

Παράλληλα με το αίτημα διορισμού δασκάλου, τις περισσότερες φορές οι κοινότητες απηύθυναν προς τις βενετικές αρχές και αυτό του διορισμού γιατρού, ζητώντας, μάλιστα, η αμοιβή του να καταβάλλεται από τη Βενετία.

Ήδη από τον 15ο αιώνα, η Βενετία, αναγνωρίζοντας τη σημασία της ύπαρξης γιατρού, αποκριθήκε θετικά σε σχετικό αίτημα της κοινότητας της Κέρκυρας στην πρεσβεία του 1454⁶⁰. Ανάλογα απάντησε και το 1524, όταν οι Κερκυραίοι ζήτησαν δύο γιατρούς: έναν γενικό και έναν χειρουργό⁶¹. Ακολούθως, σε πρεσβεία του 1565, ως γιατρός της κοινότητας αναφέρεται ο αγαπητός σε όλους –όπως χαρακτηρίζεται στο κείμενο– Ιωάννης Ευρετόπουλος. Σύμφωνα δε με την ίδια πρεσβεία, στο νησί δεν είχε παρουσιαστεί άλλος άξιος, που να ήθελε να καταλάβει τη θέση του δεύτερου δημόσιου γιατρού, καθώς ο χαμηλός μισθός, που προσφερόταν, ήταν δυσανάλογος των σοβαρών καθηκόντων του. Για τον λόγο αυτόν, προτεινόταν η ενίσχυση της τότε ισχύουσας ετήσιας αμοιβής των 170 δουκάτων με 100 ακόμη δουκάτα, που θα εξοικονομούσαν από τα έσοδα των χρηματικών ποινών

Levante, στο: *Il Mediterraneo Centro-Orientale. Tra vecchie e nuove egemonie: trasformazioni economiche, sociali e istituzionali nelle Isole Ionie dal declino della Serenissima all'avvento delle potenze atlantiche (secc. XVII-XVIII)*, M. COSTANTINI (επιμ.), Roma 1998, σ. 21-32.

59. Για μια σειρά τεκμήρια που αποτυπώνουν τη διεύρυνση του πνευματικού ορίζοντα ελλήνων λογίων και δασκάλων του 16ου αιώνα με στοιχεία των αναγεννησιακών εκπαιδευτικών μορφολογιών, βλ. Χ. ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ, Η εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 16ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 112-115. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την επίδραση της Αναγέννησης στη συγκρότηση του πνευματικού κόσμου της νεοελληνικής λογιοσύνης, βλ. την πρόσφατη μελέτη ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Αναγεννησιακές τάσεις στη νεοελληνική λογιοσύνη: Νικόλαος Σοφιανός, Θεσσαλονίκη 2006.

60. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 220.

61. Για την πληρωμή τους μάλιστα, όπως και για την πληρωμή ενός δασκάλου, η κοινότητα ανέφερε πως είχε παρατηθεί από τις εισπράξεις του Τελωνείου. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 268-267.

των καταδίκων, αλλά οι βενετικές αρχές προσφέρθηκαν να διαθέσουν επιπλέον μόνον 40 δουκάτα⁶².

Σχετικό, επίσης, με τον τρόπο αμοιβής του δημόσιου γιατρού ήταν αίτημα της κοινότητας της Ζακύνθου, το 1550. Η πλειοψηφία των μελών του κοινοτικού σώματος δήλωνε πως δεν μπορούσε να επιβαρύνεται πλέον με την αναγκαστική χρηματοδότηση του γιατρού. Η Βενετία, συναινετικά, αποκρίθηκε πως πέρα από το ετήσιο εισόδημα των 20 δουκάτων, που παρείχε η ίδια, ο γιατρός που θα αναλάμβανε τη θέση θα αμειβόταν επιπλέον από τις όποιες οικειοθελείς –και μόνον– προσφορές των τοπικών *cittadini*⁶³. Ακολούθως, σε κείμενο πρεσβείας του 1557, αναφέρεται πως η χρηματοδότηση της Βενετίας για τον γιατρό της κοινότητας θα παρέμενε στο ποσό των 20 δουκάτων τον χρόνο⁶⁴.

Το 1562 οι βενετικές αρχές έκαναν δεκτό αίτημα για τον διορισμό γιατρού και στο νησί της Κεφαλονιάς. Ορίστηκε, μάλιστα, πως η αμοιβή του θα καταβαλλόταν από τα έσοδα του δημόσιου ταμείου από τα πρόστιμα των καταδίκων αλλά και από συμπληρωματικές εισφορές, που σκόπευε να παρέχει η κοινότητα, όποτε παρουσιαζόταν ανάγκη⁶⁵. Το 1581, ωστόσο, η Μητρόπολη, αποκρινόμενη σε αίτημα πρεσβείας, δήλωνε πως δεν θα χορηγούνταν 100 δουκάτα επιπλέον για τη μισθοδοσία του γιατρού από τα έσοδα των χρηματικών προστίμων, όπως είχε ζητηθεί, καθώς αυτά κάλυπταν ανάγκες άλλων δημόσιων υπηρεσιών⁶⁶.

Η ύπαρξη γιατρού της κοινότητας πιστοποιείται και στο Ναύπλιο. Έτσι, σε πρεσβεία του 1516 η τοπική κοινότητα ζήτησε την αντικατάσταση του αποθανόντα έλληνα γιατρού Joanne Savoiano από τον γιο του Jacomo και η Βενετία συγκατατέθηκε, χωρίς, ωστόσο, να αποδεχτεί την προτεινόμενη αύξηση της αμοιβής του γιατρού⁶⁷. Μερικά χρόνια αργότερα όμως, το 1539, όταν η πόλη του Ναυπλίου πολιορκούνταν από τους Οθωμανούς, η Μητρόπολη, σταθμίζοντας τις στρατιωτικές-πολιτικές με τις οικονομικές παραμέτρους, αποφάσισε τον διορισμό δύο γιατρών και, μάλιστα, εκτός από τον επαρκή μηνιαίο μισθό των 20 δουκάτων για τον καθένα, ορίστηκε οικο-

62. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 317-318.

63. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 113-114.

64. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 120.

65. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 200.

66. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 211.

67. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία IV, σ. 218-219. Βλ., επίσης, Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Οι Βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), Ιωάννινα 1974, σ. 88 (στο εξής: ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες).

νομική ενίσχυσή τους για την αγορά των απαραίτητων ιατρικών εργαλείων⁶⁸.

Τα σχετικά αιτήματα των πρεσβειών μαρτυρούν, επομένως, πως το ενδιαφέρον των κοινοτήτων για την εξασφάλιση γιατρών με επαρκείς ικανότητες και ικανοποιητική αμοιβή ήταν διαρκές. Ωστόσο, καθώς η Βενετία, ως επί το πλείστον, εμφανιζόταν φειδωλή ως προς την αύξηση της αμοιβής τους, η φροντίδα ανεύρεσης επαρκών πόρων για τη μισθοδοσία των γιατρών μεταφερόταν στις κοινότητες.

Ως προς τα επαγγελματικά και επιστημονικά εφόδια των γιατρών των κατά τόπους κοινοτήτων, μπορεί να υποθεθεί ότι, παρά την ύπαρξη πολλών εμπειρικών γιατρών, ιδίως τα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας, οι υπηρετούντες στη θέση του δημόσιου γιατρού είχαν σπουδάσει στα πανεπιστήμια της Ευρώπης και κυρίως της Ιταλίας⁶⁹. Είναι, άλλωστε, γνωστό πως η προσέλευση ελλήνων φοιτητών στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή της Πάδοβας αυξήθηκε κατά τον 16ο αιώνα και παρουσιάστηκε ακόμα μεγαλύτερη τους επόμενους δύο αιώνες⁷⁰.

Στα κείμενα των πρεσβειών παρατηρείται, επίσης, η διάκριση ανάμεσα στους γιατρούς (*fisici/phisici*) και στους χειρουργούς (*chirurgi/ciroici*

68. Βλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Ειδήσεις διά τό βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540), *Πελοποννησιακά* 8 (1971) 272, αρ. 122· Ο ΙΔΙΟΣ, Χώρες, σ. 88-89.

69. Στις αρχές περίπου του 16ου αιώνα, η πανεπιστημιακή μόρφωση έγινε για τον γιατρό το κριτήριο διάκρισής του από τους πρακτικούς θεραπευτές. Η φοίτηση στο πανεπιστήμιο τοποθετούσε τον νέο γιατρό στην πνευματική élite. Από τη στιγμή που η ακαδημαϊκή σπουδή της ιατρικής οργανώθηκε στα μεσαιωνικής προέλευσης πανεπιστήμια, το κύρος του γιατρού απέρρεε από τη φήμη του ως μετόχου της λογισμικής. Ωστόσο, για να ασκεί κάποιος το επάγγελμα του γιατρού, η πανεπιστημιακή μόρφωση, για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες πριν από τον 19ο αιώνα, δεν αποτελούσε το «*ex tunc non*» εφόδιο. Μόλις τον 19ο αιώνα, και μάλιστα κατά το β' μισό του, ο γιατρός πανεπιστημιακής μόρφωσης έγινε η πρώτη επιλογή όσων ασθενούσαν. Τους προηγούμενους αιώνες δεν τον θεωρούσαν ως τον μόνο αρμόδιο να αντιμετωπίσει τη νόσο τους. Φαίνεται πως, τότε, οι πτυχιούχοι γιατροί κάθε άλλο παρά μονοπωλούσαν την ιατρική αγορά. Πρακτικοί γιατροί, χειρουργοί και εμπειρικοί θεραπευτές, ειδικευμένοι ενίοτε σε κάποιες νόσους, «απειλούσαν» την επαγγελματική πρωτοκαθεδρία τους. Βλ. MARY LINDEMANN, *Medicine and society in early modern Europe*, Cambridge 1999, σ. 193-230 (στο εξής: LINDEMANN, *Medicine*).

70. Βλ. Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αι., Αθήνα 1970, σ. 45-46· ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, Τα καταστατικά του σωματείου (*pazione*) των ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.), Αθήνα 1995. Σχετικά βλ. και τα μητρώα εγγραφής των ελλήνων σπουδαστών της Ιατροφιλοσοφικής Σχολής από το 1634 μέχρι το 1782, όπως δημοσιεύτηκαν από τον Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, Αί πράξεις έγγραφης τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδοῦσης (Μέρος Α', *Artisti 1634-1782*), *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 37 (1969-1970) 260-336 και 38 (1971) 196-206.

/cygoichi)⁷¹. Οι υπηρεσίες του χειρουργού θεωρούνταν πρακτικό, χειρωνακτικό έργο και όχι πνευματικό, επιστημονικό, όπως του γιατρού, που διέθετε ακαδημαϊκή μόρφωση⁷². Η διχοτόμηση, εντούτοις, της εκπαίδευσης, την οποία λάμβαναν οι δύο ιατρικές ειδικότητες, δεν συνεπαγόταν και την υπεροχή της επαγγελματικής ικανότητας του γιατρού έναντι του χειρουργού⁷³. Η όποια υπεροχή, δηλαδή, ήταν υπεροχή κύρους, που ατέρρευε από τη «λογιοσύνη», την οποία ενδύονταν ο απόφοιτος ενός πανεπιστημίου.

Σε ό,τι αφορά τις αρμοδιότητες του γιατρού των κοινοτήτων, πιθανολογείται πως σε αυτές περιλαμβάνονταν ιατροδικαστικά θέματα, η παροχή επιστημονικής συνδρομής στις δημόσιες υπηρεσίες και η ιατρική μέριμνα

71. Βλ. ενδεικτικά, ΣΑΘΑΣ, Μνημεία V, σ. 269, 286. Για τη διάκριση αυτή βλ. επίσης, ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες, σ. 88 και ΙΩΑΝΝΑ ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Σταθμοί της ιστορίας της Ιατρικής στην Κρήτη κατά την περίοδο της ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας στο νησί (δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ιατρών), ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιατρικής, Σχολή Επιστημών Υγείας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 26 (στο εξής: ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Σταθμοί). Η συνήθης πρακτική για τη δυτική Ευρώπη ήταν να υπάρχουν διαφορετικές συσσωματώσεις για τους γιατρούς, τους χειρουργούς (χειρουργοί και κουρείς-χειρουργοί ανήκαν συνήθως στην ίδια συντεχνία) και τους φαρμακοποιούς. Καθεμιά από αυτές τις συσσωματώσεις προσπαθούσε να διαφυλάξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και προνόμια της, προκειμένου να οριοθετήσει με σαφήνεια το πεδίο της επαγγελματικής της δράσης. Μολαταύτα, στην Ιταλία και στην Ισπανία η διάκριση γιατρών και χειρουργών δεν κατέστη σαφής παρά μόνον μετά τον 16ο αιώνα. Έτσι, στη Βενετία της Αναγέννησης οι γιατροί και οι χειρουργοί ανήκαν στην ίδια συντεχνία. Εντούτοις, υπήρχε ξεχωριστό Κολέγιο των Πατρών για όσους είχαν πανεπιστημιακή μόρφωση ήδη από το 1316, όπως, αντίστοιχα, και ξεχωριστό Κολέγιο των Χειρουργών από τον ύστερο Μεσαίωνα, δηλαδή, σημειώνεται η τάση διαχωρισμού τους. Σχετικά, βλ. LINDEMANN, *Medicine*, σ. 173-174.

72. Ας σημειωθεί πως τόσο οι χειρουργοί όσο και οι κουρείς-χειρουργοί ασκούσαν την ίδια τέχνη: την τέχνη του «κόλπειν» γι' αυτόν τον λόγο, ανήκαν ως επί το πλείστον στην ίδια συντεχνία. Στην αντίστοιχη, μάλιστα, συντεχνία της πόλης του Λονδίνου οι δύο ειδικότητες παρέμειναν αδιαχώριστες έως το 1745. Βλ. R. PORTER, *Disease, medicine and society in England, 1550-1860*, Cambridge 1993, σ. 11-12. Φαίνεται, όμως, πως στη Βενετία οι χειρουργοί των νοσοκομείων είχαν ήδη διακριθεί και διέθεταν μεγαλύτερο κύρος από τους κουρείς συναδέλφους τους. Διαπιστώνεται, λοιπόν, πως η συσσωμάτωση των χειρουργών χαρακτηριζόταν από ετερογένεια, όσον αφορά στην εκπαίδευση που λάμβαναν και τις επαγγελματικές ικανότητες που ανέπτυσαν. Έτσι, ενώ οι κουρείς-χειρουργοί είχαν υποβληθεί σε μία άσκηση πρακτικής υφής μόνον, αρκετοί χειρουργοί φρόντιζαν για την απόκτηση και ενός βασικού θεωρητικού υπόβαθρου. Βλ. LINDEMANN, *Medicine*, σ. 112, καθώς και σ. 216-220.

73. Βλ. LINDEMANN, *Medicine*, σ. 109. Η διάκριση των δύο επαγγελματικών ομάδων άρχισε να υποχωρεί από τα τέλη του 18ου αιώνα. Εντούτοις, θα λέγαμε πως, ακόμη και στους ακόλουθους χρόνους, δεν έπαυσε ποτέ να υφίσταται από την πλευρά των γιατρών μια υποδόρια υποτίμηση των συναδέλφων τους χειρουργών, εξαιτίας μάλλον της τεχνικής φύσης του τρόπου άσκησης του «θεραπεύειν» από τον χειρουργό-γιατρό.

προς τους πάσχοντες, κυρίως τους άπορους⁷⁴. Η κοινότητα της Κεφαλονιάς, μάλιστα, δήλωνε πως επιθυμούσε έναν γιατρό, που σε περιπτώσεις ανάγκης θα πρόσφερε τις υπηρεσίες του στους φτωχούς ασθενείς⁷⁵. Ωστόσο, οι πηγές μαρτυρούν αποκλίσεις ως προς την κοινωνική προέλευση των ασθενών. Οι δύο γιατροί της κοινότητας της Κέρκυρας, όπως αναφέρεται στην πρεσβεία του 1546, όφειλαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους βενετούς αξιωματούχους, στους στρατιώτες, στα μέλη του συμβουλίου της κοινότητας καθώς και σε ευγενείς και περιηγητές από τη Μητρόπολη⁷⁶. Εύλογο είναι πως τα εύπορα μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν εξ ιδίων πόρων τη συνδρομή ενός ικανού γιατρού. Συνεπώς, μπορεί να υποστηριχτεί ότι οι υπηρεσίες του γιατρού της κοινότητας απευθύνονταν, ως επί το πλείστον, στους ενδεείς. Η φροντίδα, άλλωστε, των απόρων και πασχόντων ενίσχυε την κοινωνική ισορροπία και ειρήνη, ενώ λειτουργούσε θετικά στη διαφύλαξη των συμφερόντων της ιθύνουσας τάξης, συμβάλλοντας στη σταθερότητα του συστήματος διακυβέρνησης⁷⁷.

Συμπερασματικά, διαφαίνεται πως σε κάθε πτυχή κοινωνικής μέριμνας η Βενετία, λαμβάνοντας υπόψη τα αιτήματα των κοινοτήτων, επιχειρούσε να οργανώσει ένα πλέγμα κοινωνικών παροχών, στο πλαίσιο πάντοτε της εκάστοτε οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Πρόθεσή της, όπως δήλωνε αποκρινόμενη στις διάφορες πρεσβείες, ήταν η ευημερία των υπηκόων της: η φειδώ στη διάθεση οικονομικών πόρων, καθώς και η αναβλητικότητα στην υλοποίηση των αιτημάτων επηρεάζονταν από ποικίλους παράγοντες, που έπρεπε κάθε φορά να σταθμιστούν για τη διαμόρφωση της σειράς των προτεραιοτήτων. Η πρόνοια, πάντως, για τους επιμέρους θεσμούς κοινωνικής μέριμνας πρόβαλλε ιδιαίτερα σημαντική, στον βαθμό που εξυπηρετούσε τον κυρίαρχο στόχο της Γαληνο-

74. Βλ. Ι. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί αγγλοκρατίας: 1815-1864*, Αθήνα 1985, σ. 18.

75. Πρόκειται για την πρεσβεία του 1562. Βλ. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία V*, σ. 200.

76. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία V*, σ. 286.

77. Η Ραμουτσάκη συμπεραίνει για την περίπτωση της βενετοκρατούμενης Κρήτης πως «οι όποιες πρωτοβουλίες στα θέματα υγείας δεν αποσκοπούσαν στην αναδιανομή των κοινωνικών αγαθών και στη δημιουργία ίσων ευκαιριών πρόσβασης στο υγειονομικό σύστημα, αλλά στη διατήρηση ενός καθεστώτος που θα διασφάλιζε την τάξη, με τη βαθμιαία ενσωμάτωση περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων στους κόλπους του». ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, *Σταθμοί*, σ. 276-277. Ειδικότερα, για τα νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΛΑ, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996.

τάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, τη διασφάλιση, δηλαδή, του κοινωνικού της οικοδομήματος⁷⁸.

Τέλος, ως επισημανθεί πως η συνοπτική αναφορά σε όψεις των θεσμών κοινωνικής μέριμνας είναι ενδεικτική και μόνον του τρόπου χρήσης και αξιοποίησης της έρευνας «Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος-19ος αι.)· Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων». Η αποδελτίωση των πρεσβειών και η περιληπτική απόδοση του περιεχομένου των αιτημάτων και απαντήσεων, που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του εν λόγω προγράμματος, αποτελούν αφετηρία για τη μελέτη ενός ευρύτατου θεματικού πεδίου της ιστορίας των βενετοκρατούμενων περιοχών και, συνεπώς, προσδοκείται να καταστούν ένα χρηστικό και προσβάσιμο εργαλείο ιστορικής έρευνας.

78. Την εκδήλωση και οργάνωση της κοινωνικής μέριμνας στις ευρωπαϊκές κοινωνίες της πρώιμης νεότερης εποχής υποκινούσαν, εκτός από την αγνή χριστιανική αγάπη, η επιθυμία επιβεβαίωσης της υπεροχής του ευεργέτη έναντι του ευεργετηθέντος, η αποστροφή που προξενούσε η θέαση των φτωχών αρρώστων στους δρόμους, καθώς και ο φόβος ότι τα περιθωριακά αυτά στοιχεία μπορούσαν να γίνουν υποκινητές ταραχών. Σχετικά, βλ. PAT THANE, *The foundations of the welfare state*, London 1996, σ. 278. Τα βαθύτερα αυτά κίνητρα κλονίζουν τον μύθο της Βενετίας, την εικόνα δηλαδή μιας πολιτείας που ανέπτυξε, ιδίως κατά τον 16ο αιώνα, ένα αξιόλογο σύστημα πρόνοιας με αποκλειστικό γνώμονα το κοινό καλό και την εκπλήρωση του καθήκοντος προς τον πλησίον. Ειδικότερα, για τη συγκρότηση προνοιακών μηχανισμών στην πόλη της Βενετίας βλ. B. PULLAN, *Rich and poor in Renaissance Venice. The social institutions of a Catholic state, to 1620*, Oxford 1971· Ο ΙΔΙΟΣ, *La Nuova Filantropia nella Venezia cinquecentesca*, στο: *Nel Regno dei Poveri. Arte e storia dei grandi ospedali veneziani in età moderna 1474-1797*, B. AIKEMA - DULCIA MEIJERS (εκδ.), Venezia 1989, σ. 19-34. Βάσει του μύθου της Βενετίας, η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου προβαλλόταν από κάποιους ιστορικούς ως η πρωτοπόρος των επιτευγμάτων της πρώιμης νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας. Βλ. J. GRUBB, *Why myths lose power. Four decades of Venetian historiography*, *Journal of Modern History* 58 (1986) 43-94.

SUMMARY

COMMUNITY AND EMBASSIES OF GREEK REGIONS UNDER VENETIAN RULE. ASPECTS OF INSTITUTIONS OF SOCIAL CONCERN

The embassies of communities of Greek regions under Venetian rule were an institution of the Serenissima Republic of Saint Mark, via which the local societies communicated with Venice. In the frame of the research program PYTHAGORAS II, titled «Greek Communities and European World (13th-19th c.). Patterns of self-administration, social organization, identities' formation», were chosen the embassies that were included in the work of Constantinos Sathas, «Monuments of Greek History», and more specifically, those from the IV and V volumes. The registration of a total of 94 embassies of the 15th and 16th century from various Greek regions under Venetian rule, excluding Crete, and the presentation of short summaries of the content of demands and answers, in the data base that was created, offer information for the study of a wide thematic field of Venetian and Greek history.

As an example of using the data base, this article describes aspects of institutions of social concern, focusing on the demands that were related to cereal supply policy, education and medical care.

The requests of communities for the construction of barns and the mission of money for the supply of cereals reveal the vital problems of provisioning according to community and time. From another angle, the insistent demands of communities for the employment of schoolteachers and for their payment from Venice provide clues about the educational activities of Hellenism under Venetian rule. We also draw information about medical care as the communities asked from the Metropolis a community doctor and his financing from Venice.

The examination of these three aspects of social policy reveals to us the continuous efforts of local communities for the organization of a network of social benefits, as well as the correspondence of Venice, positive or negative, in accordance always with the various economic, political and social factors of each time and place. Care for the different institutions of social concern

appeared particularly important, to the extent that it served the catholic concern of the Serenissima Republic of Saint Mark for the maintenance of her social status.

KATERINA MOUSADAKOU